

УДК 370.20.

DOI 10.33514/1694-7851-2019-3-57-63

Иманакунова Кульнара Шеримбековна

*к.п.н., и.о. доцента кафедры практического курса филологического образования
КГУ им. И. Арабаева*

Калыбаева Анархан Бектемировна

*к. филол. н., доцент кафедры практического курса филологического образования
КГУ им. И. Арабаева*

КЫРГЫЗ МАКАЛДАРЫН САБАКТА КОЛДОНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПОСЛОВИЦ НА ЗАНЯТИЯХ

FEATURES OF USING KYRGYZ PROVIDERS IN THE LESSONS

Аннотация: Бул макалада кыргыз макалдарын кыргыз тили сабагында майнаптуу колдонунун жол-жоболору, макалдарда камтылган өзөктүү ой-пикирлердин негизинде окуучулардын чыгармачыл, эркин ой жүгүртүүсүн калыптандыруу жана ушундай ыкмалар аркылуу алардын сүйлөө маданиятын жогорулатуу маселелери илимий жактан иликтөөгө алынат. Мында кыргыз макалдарынын адамды өнүктүрүүчү философиялык, этномаданий, этнопсихологиялык, этнопедагогикалык жагдайлары кылдат эске алынышы зарылдык катары белгиленген.

Аннотация: В этой статье рассмотрены кыргызских пословиц и поговорок, эффективное использование их на занятиях кыргызского языка, раскрывается глубинные содержание пословиц, на анализе и обсуждении которых выявляется речевая деятельность студентов, их умение и навыки строить и высказывать свою точку зрения. Через пословицы и поговорки, их употребление развивается культура речи студентов. Разумное использование кыргызских пословиц и поговорок, их развивающих философией, этнокультурой и этнопсихологией мысли рассматривается как элементов обучении студентов.

Annotation: The article is devoted to the investigation of the ways of effective use of proverbs to develop the creative thinking with the help of them, and this using proverbs to enhance the speech culture of the students.

Түйүндүү сөздөр: этнопедагогика, подтекст, философиялык көз караш, коммуникативдик компотенттүүлүк, маданий компотенттүүлүк, макалдар, элдик педагогика, этномаданият, дүйнөтааным ж.б.

Ключевые слова: этнопедагогика, подтекст, философские взгляды, коммуникативная компетенция, культурная компетенция, пословицы, народная педагогика, этнокультура, мировоззрения и.т.д.

Key words: Etnopedagogy, subtext philosophical views, communicative competence, cultural competence, proverbs, folk pedagogy, ethnic culture, worldview.

Жаш муундарды тарбиялоо багытында макалдар байыркы мезгилден бери эле элдик педагогикабызда жана этномаданиятыбызда кеңири колдонулуп келген. Анткени макалдарда кылдат туюндурулган улуттук дүйнөтаанымдын, өзгөчө дүйнө кабылдоонун өзөгү камтылган. Бүгүнкү күнгө чейин сакталып жеткен макалдар ар түрдүү турмуштук чөйрөлөрдө, түрдүү социалдык кырдаал-шарттарда, эл тагдырына туш болгон бактылуу

жана азаптуу, кыйчалыш, опуртал мезгилдерде жаралып, элдин үнүн жеткирип келген. Мына ошондуктан макалдар турмуштун чыныгы көрүнүштөрүн, адамдардын ортосундагы ар кыл мамилелерди, коомдогу адеп-ахлак, жүрүм-турум, таалим-тарбия маселелерин, элдин табыятка, жаратылышка болгон көз караштарын, жалпы маданий, рухий тажрыйбаларын, салт-жөрөлгөлөрүн реалдуу чагылдырып, кайсы доордо, кайсы мезгилде болбосун, макалдар көөнөргүс маданий дөөлөт болуп келди. Ошондуктан жаш муундардын коммуникативдик компоненттүүлүгүн, маданий компетенттүүлүгүн өркүндөтүүдө макалдарды колдонуу абдан маанилүү деп эсептөөгө болот.

Элибиз сөз багып, сөз сыйлаган эл болгондуктан, өзүлөрүнүн илимий концепциясын, илимий кредосун поэтикалуу, көркөм эстетикалуу негизде туюндуруп келишкен. Ошондуктан кыргызда илимий корутунду ой-пикирлер, жалпылоолор, философиялык ой чабыттар, табылгалар элдик оозеки чыгармаларга сиңирилип, кылымдар бою сакталып келди.

Макалдар турмуштук чындык, көрүнүш, практикалык көрсөткүчтөрдү жалпылоо мүнөзүнө ээ болгондуктан, алардын спецификасында илимий мүнөз кошо камтылгандыгын көрүүгө болот.

Макалдар турмуштук зарылчылыктарды, көрсөткүчтөрдү так таамай белгилеп, адамдарды жакшылыкка, туура жолго үндөө аркылуу олуттуу ойду камтып тургандыгы менен да баалуу болуп эсептелет.

Мына ошондуктан алар үлгү болорлук таризде, тарбия берүүчүлүк максатта, адамдарды туура жолго үндөө багытында өз алдынча кептик бүтүндүк катары калыптанган. Макалдар даяр материал катары колдонулгандыктан, алардын оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүнө караганда коомдук турмушта пайдаланыш активдүүлүгү өтө жогору. Мына ушул себептүү элибизде: «Өнөр алды – кызыл тил», «Тиш өтпөгөнгө тил өтөт» деп айтылып келет.

Адамдардын ортосундагы жөнөкөй сүйлөшүүдө эле макалдар сөз арасында колдонулуп, айтайын деген оюбуздудагы тастыктап, бекемдеп турат. Биз макалдарды сүйлөнгөн сөздүн бардыгында эле, туш келди эле колдонулсун деген ойдон алыспыс. Бирок өз ордунда жана зарылдыгы туулган жерде макалдарды колдонуп сүйлөгөндө, сөз көркүнө чыгып, натыйжалуу болорунда шек жок. Сабакта макалдарды ылайыгы келгенде максаттуу колдоно билсек, сабактын сапаты жогорулайт. Окуучулардын сабакка болгон кызыгуусу артат. Таамай, таасын ойлорду туюндурган макалдар аркылуу окуучулардыной жүгүртүүсүн өркүндөтүүгө болот. Ошо аркылуу алардын сүйлөөсүн ары көркөм, ары таасирдүү кылууга жетишүү мүмкүнчүлүгү бар. Ошентип, макалдар менен кылдат иштөөнүн негизинде окуучулардын сүйлөө маданиятын ар тараптан жогорулатууга да болот. Арийне, ушундай сөз менен иштөө ыкмаларын көбүрөөк колдонсок, жаштардын кебиндеги адабий тилдин нормаларына жат элементтерден (жаргондордон, бөлөк тилдин сөздөрүн аралаштырып сүйлөөдөн, говорлордон, ыксыз диалектизмдерден) арылат элек. Анын үстүнө, макалдардын форма жагынан кыскалыгы, адамдардын кадимки эле күндөлүк турмушунда колдонулуп жүргөн сүйлөмдүк түзүлүштө болушу алардын сүйлөөсүндө кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзөрүбелгилүү. Орус окумуштуусу В.В.Радлов белгилегендей, кыргыз эли сөз багып, таасирдүү, ыргактуу, ыр сыяктуу куюлуштуруп сүйлөгөн эл болгондуктан, биздин жаш муундарыбыз да дал ошол ата-бабалар сактап келген мурастарыбызды колдоно билип, ошол баалуулуктарды боюна сиңирип, пайдалана билүүсү мезгил талабына шайкеш келет. Бул жагдай окуучулардын коммуникативдик компоненттүүлүгүн өркүндөтүүгө да өз салымын кошот деп эсептейбиз.

Эне тилибизди окутуу процессинде эне тилин ар тараптан үйрөтүү – негизги маселе. Ал үчүн бул процессте социалдык турмушта өз ара карым-катышты камсыз кылуунун

негизги куралы болгон кеп ишмердигин окуучуларга үйрөтүү алгачкы кадамдардын бири болуп саналат. Ошондуктан орто мектепте кыргыз тили жана адабиятын окутуунун негизги максаттарынын бири катары «окуучунун кеп ишмердүүлүгүн камсыз кылуу» маселеси олуттуу маселе катары Республиканын мектептеринде кыргыз тили жана адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарттында ачык көрсөтүлгөн. Мына ушундан улам окуучунун кеп ишмердүүлүгүнүн өркүндөтүү менен аларды интеллектуалдык жана адеп-ахлактык жагынан коомдун чыгармачыл жана активдүү атуулу катары тарбиялоо маселеси көңүлдүн борборунда турат.

Сөзгө өзгөчө маани берүү, сөздү баалоо элибиздин улуттук психологиясында өзгөчө орунда турат. Сөз күчү абдан жогору. Ок жарасынан айыктырган даба табылса да, сөз жарасынан айыктырган даба атам замандан бери табыла элегин билебиз. Кыргыз элинин макалдарын окуганыбызда жарпыбыз жазылат, чоң ыракатка батып, жоголгон жогубузду таап алгансып, кудуңдап сүйүнөбүз. Алардын улуулугун сезебиз. Эл ичинде сөзгө баа берүү, сөзгө жыгылуу, сөзгө жибүү, сөзгө бекем туруу кыргыз элинин өзгөчө сапаттарынын бири болгон. Сөздүн адам турмушуна тийгизген таасири жөнүндө белгилүү психолог В.В.Синельников: "Наше здоровье, счастье, душевные равновесия зависят от того, как мы говорим и что думаем"- деп [1,5] адам турмушу, келечеги, адамдын бактысы ар бир адамдын ой жүгүртүүсүнө жана сүйлөгөн сөзүнө жараша болорун баса белгилеп көрсөткөн. Элибиз сөзгө маани берип, сөз өнөрүн кастарлагандыктан, баалагандыктан, «Тил – жүрөктүн ачкычы», «Тил менен тирилтет, тил менен өлтүрөт», «Жакшы сөз – жарым ырыс», "Жылуу, жылуу сүйлөсөң, жылан ийинден чыгат", "Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук", «Сөз сөөктөн өтөт» деген накыл кептери, макалдары кылымдар бою кылы кыйшабай сакталып келди.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз тилинде, биздин божомол боюнча, сүйлөөгө, кепке байланыштуу айтылган макалдардын саны беш жүздөн ашык. Максатыбыз – дал ошол кылым кезип сакталып келген рухий дөөлөттөрүбүздүн бири болгон макалдарды өсүп келе жаткан жаш муундарыбыз да өздөрүнүн сүйлөөсүндө колдоно билишине көмөк көрсөтүү, алардын коммуникативдик компоненттүүлүгүн өркүндөтүүгө салым кошуу. Дал ушул баалуулуктарды окуучулар дене тарбия, сүрөт, математика же химия, физика сабактарынан эмес, кыргыз тили жана адабияты сабагынан гана ала алышат. Заман талабына ылайык компьютер, интернет менен алектенген жаш муундардын сөзгө маани бербей, жаргондор менен сүйлөп туруусу кыргыз тилинен сабак берген ар бир мугалимдин көңүлүн оорутпай койбойт. Азыркы мезгилде окутуу процессинде дидактиканын орчүндүү маселелеринин бири болгон «Кантип окутуу керек?» деген суроонун жаралышы зарыл жана мыйзам ченемдүү. Бирок, тилекке каршы, «окутууну биз талапка ылайык камсыз кыла албай келебиз» - деп, Кыргыз Эл мугалими Б.Исаков белгилегендей, орто мектептерде кыргыз тили сабагы грамматиканы үйрөтүү менен гана чектелүүдө. [2,332]

«Эне тил сабагы башталгыч класстан тартып, эне тил туурасындагы илимий маалыматтарды эмес, элдин жан дүйнөсүн түшүндүрүү, ал аркылуу өз улутун таанытуу; [3,76.] болуп эсептелет. Таасирдүү айтканда, «Кыргыз тилин жана адабиятын окутуу – бул тилди балдарга колдонулуучу курал-жарак катары берүү, куюлуша келген кырааты, ички ыргагы, учкул ийкеми, таасирдүүлүгү, көкүрөккө тез конмо эстүүлүгү менен үйрөтүү дегендик.» [2,88.] Макал-лакаптар окуу китептеринде аз киргизилип, макалдардын түзүлүшүн грамматикалык жактан синтаксистик, морфологиялык жана лексикалык жактан да талдап үйрөнүү солгун болуп, макалдарды окуган соң, балдардын аларга болгон эмоционалдык мамилесине жана нравалык этикалык баа берүүсүнө көңүл бурулбай келе жатканы өкүнүчтүү.

Макалдарды кыргыз тили сабагында колдонуу аркылуу:

- керектүү, пайдалуу, майнаптуу билим берүүгө;
- элдин маданиятын, үрп-адат, каада-салтын ар тараптан таанып билүүгө;
- эркин, чыгармачыл ой жүгүртүүгө;
- жаңыланууга, жаңы өнүгүүгө багыт берүүгө;
- дайыма өзүнүн турмуштук билимин, маданиятын өркүндөтө билүүгө;
- элин, мекенин сүйгөн патриот, башкалардын кызыкчылыгын сыйлаган, активдүү инсандык сапаттарга таянган, коом алдындагы өз милдетин, жоопкерчилигин терең түшүнгөн адам катары окуучуга тарбия берүүгө;
- өз элинин моралдык жана адеп-ахлактык баалуулуктарын, ишенимдерин сүйүп, аларга урмат менен мамиле кылган аң-сезими бийик адам катары аларды тарбиялоого;
- окуучуну өзүн-өзү таанып билүүгө, өзүн-өзү аныктоого үйрөтүүгө;
- алардын коммуникативдик компоненттүүлүгүн өркүндөтүүгө болот.

Чындыгында макалдар адам жөнүндө, адамдык жеке сапаттарды калыптандыруу жөнүндө, адамдын адеп-ахлактык, эстетикалык тарбиясы жөнүндөгү көз караштарын туюнтуучу сунуштардын бүтүндөй комплексин камтыйт. Ал эми кыргыз макалдарынын көпчүлүгү адеп-ахлактуулуктун элдик педагогикалык принциптерин туюнтат. Академик А.Э.Измайлов 590 кыргыздын макал менен ылакаптарын талдаганда, анын 410у адеп-ахлактык сабак болорлук мааниде экендигин көрсөткөн. [4, 39.] Демек, макалдар адамдын логикасын өнүктүрүүгө, жакшы менен жаманды ажырымдоого, жашоо чындыгын таанып билүүгө үйрөтөт. Макалдардын дидактикалык чыгармалардын ичинен өз функциясы, семантикалык таасири, күчү, кеңири чөйрөдө активдүү колдонулушу менен да айырмаланып турарын байкоого болот. Ошондуктан кийинки мезгилде макал жанрын окуп үйрөнүү иштерине комплекстүү мамиле кылына баштады.

Чындыгында макалдар:

- дүйнө таанымдын куралы боло алгандыгы;
- макалдын мазмунунун кеңдиги жана тематикалык ар түрдүүлүгү;
- турмуштук көрсөткүч катары эсептелиниши;
- объективдүү чындыктын каражаты экендиги;
- нуска кеп, акыл-насаат, тарбиялоо мүнөзүнө ээ болушу;
- жалпылоо, бүтүм, эреже катары берилиши;
- ой тереңдигинин камтылышы ж.б. боюнча да айырмаланып турат. Мындай сапат, мүнөздөргө, белгилерге ээ макалдар изилдөөнүн зарыл жана толук объектиси катары тексттик, структуралык, коммуникативдик-информативдик, гносеологиялык, подтексттик, философиялык ар тараптуу илимий изилдөөгө алынууга тийиш. [5,39.]

Кыргыз тили жана адабияты сабагында макалдарды окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө, коммуникативдик компоненттүүлүгүн жогорулатууда кантип колдонобуз, кандай жолдорду, технологияларды колдонгондо макалдар жаш муундардын жүрөгүнө жетет, кантип жеткиребиз? – деген суроолордун түйүнүн чечип берүүгө аракет кылуу өтө олуттуу маселе болуп саналат. Инсандын ар кандай багыттагы активдүүлүгүн калыптандырууну көздөгөн жана таалим-тарбия иштерин өз ичине камтыган педагогикалык процесс макалдарды окутуудан көрүнөт. Макалдарды иликтей келгенибизде, макалдарда жашоо айлампасынын терең логикасы, жетик философиясы, турмушту көркөм чагылдырган картинасы, элдин элдүүлүгү, эл менен жердин бир бүтүндүгү, улуттун биримдиги үчүн ынтымактуулукка чакыруу, эмгекчилдикке үндөө ж.б. көптөгөн ушул сыяктуу маанилер камтылгандыгын көрүүгө болот. Өспүрүм курактагы окуучуга мисалы: «Атасы жакшы айттырбайт, теги жакшы дедирбейт, сөөгү жакшы сөктүрбөйт», же «Атына кызыкпа, затына кызык» деген макалдардын берген маанилерине ой жорутуп көргүлөчү? Деген тапшырма берилсе, окуучулар сөзсүз түрдө, биринчиден,

өзүнүн ата-тегине, үй-бүлөсүнө жараша түзөлөт, экинчиден, кандайдыр бир сезимдерге тушугат, ой жүгүртүп, кандайдыр бир корутунду ойго тушугат, үчүнчүдөн, мугалимдин айтуусу аркылуу өздөрүнүн жашоо турмушуна оңдоо-түздөө киргизет. Бул көз караш менен алганда, макалдар – терең подтексттик, философиялык түшүнүүнү ичине камтыган, ар бири өз алдынча чакан семантикага ээ болгон татаал структурадагы текст деп эсептөөгө болот. Анткени макалдардын өзөгүндө адамды тарбиялоочу, нускоочу подтекст дагы бар. Макалдардын ичинде антонимдик маанидеги макалдар өтө көп, алар окуучулардын мыкты сүйлөөй билүүсүн өркүндөтүүдө жана аларды тарбиялоодо өзгөчө орунду ээлейт. Анткени турмуштун өзү ак менен карадан, жаман менен жакшыдан тургандыктан, турмуштун өзүндөгү антонимдик катыштагы чындыкты макалдар кылдат туюндуруп турат.

Кепишмердүүлүгүнкамсызкылуудамугалимокуучулардынкебинебайкоожүргүзүп, аны жакшыртуу боюнча да иш алып баруусу зарыл. Кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө, класстын деңгээлине да көңүл бурулуусу шарт. Анткени психологдордун иликтөөсүнө караганда, 1-3 класстын окуучулары үчүн коюлган баа менен мугалимдин аларга акылган мамилеси гана жетиштүү болсо, 4-7-класстагы окуучулар үчүн окуу баарыдан мурун өзү теңдүүлөрдүн арасында мыкты көрүнүү жана «жакшы окуучу» деген атка конуу эсептелет. Ал эми жогорку класстын окуучулары үчүн бул көрүнүштөр анча деле маанилүү болбой калат. [6, 11.]

Профессор С.Рысбаев да баланын жаш курагын аныктоодо 6-12 жашка чейинки курак «китеп менен азыктанган курак» деп бөлгөн. [7, 10.] Демек, «жакшы атка конууга» аракет кылып турган убактарында мындай окуучуларды салыштырмалуу айтканда, «чүлүктөп» байлап калуу мугалимдин жеке ишмердүүлүгү менен байланыштуу. «Жакшы атка конууга» далалат кылып турган куракта (4-7 кл) кыргыз тили жана адабияты сабагында ылайыгына жараша адамдык сапатка үндөгөн жана антонимдик катыштагы макалдарды жаздыруу, жаттатуу жана макалдын туюндурган маанилерин, өзөгүн түшүндүрүү иштерин көбүрөөк жүргүзүү иштеринин мааниси зор болуп эсептелет.

Окуучулардын жазуу иштеринде макал-лакапты колдонуу менен ар кандай темадагы изложение, дил баяндарды жаздыруу, текст түздүрүү, тексттин негизине макал менен жыйынтык чыгаруу, тесттик тапшырма иштерин жүргүзүү сыяктуу иштерди аткарууга болот. Бул иштерди жүргүзүү менен мугалим төмөнкүлөргө басым коюшу шарт. Окуучулардын жоопторунун толуктугун, тактыгын белгилөө, алардын жакшы жактарын (жазуу ишинин ырааттуулугун, макалдарды, накыл кептерди, учкул сөздөрдү колдоно билүүсүн) баса көрсөтүү, окуучулардын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн өзгөчө белгилеп, баалоо максатка ылайыктуу болот. Окуучулардын кебине мындай мамиле кылуу, биринчиден, окуучунун тилге болгон кызыгуусун арттырат, экинчиден, тигил же бул кемчиликти жоюуга боло тургандыгын, ал үчүн дагы да көптү үйрөнүш керек экендигине аларды ынандырат. Ошондой эле окуучунун өзүндө ишеним пайд аболуп, өз алдынча иштөөгө тартылат. [8,33.] Демек, өзүнө ишеним артып, окуучунун өз алдынча иштөөгө умтулуусу бул окуучу үчүн да, мугалим үчүн да чоң жетишкендик болуп саналат. Албетте, макалдарды колдонуу боюнча жүргүзүлгөн мындай__иштер окуучулардын коммуникативдик компоненттүүлүгүн өркүндөтүүгө чоң салымын кошо алат.

Колдонулган адабияттар:

1. Стариченок.Д.Д. Таинственная сила слова. 2008.,5-б.
2. Исаков.Б. Кыргыз тили.VII-IXкл.үчүн. 1-бас.,Б.,Педагогика,2002.,88-б, 332-б.
3. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. Монограф.Б.,76-б.
4. Рахимова М.Р.Панкова Т.В. Калдыбаева А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. Б.,2002.39-б.

5. Дунканаев.А.Т. Кыргыз макалдарына семантика-структуралык, логика-грамматикалык илик. Докт.дисс.автореф.Б.,2011.,39-б.
6. Чыманов.Ж.А. Кыргыз тили:окутуу методдору.Б.,2007.,11-б.
7. Рысбаев.С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү. Докт.дисс.,автореф.Б.,2006.10-б.
- 8.Чыманов.Ж.А. Кыргыз тили: Сабактынтеориясы жана практикасы.Б.,2007.33-б.

Рецензент: к.п.н., доцент Шамурзаева Ш.Т.